

ЦИВІЛЬНЕ ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВОПОРУШЕННЯ ЯК ПІДСТАВА ЦИВІЛЬНОЇ ПРОЦЕСУАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Розкрито особливості однієї з підстав настання цивільної процесуальної відповідальності – процесуального правопорушення та надано авторське визначення вказаного поняття.

У теорії права і галузевих наукових дослідженнях правопорушення здебільшого розглядають як підставу юридичної відповідальності. У такому контексті юридична відповідальність являє собою об'єктивний стан, що виникає в результаті здійснення правопорушення, а саме – обов'язок порушника зазнавати негативних наслідків, що передбачені санкцією норми права і встановлені відповідним державним органом (судом).

Одним із найважливіших критеріїв змін, які відбуваються в нашій державі, був і залишається стан судової влади. При цьому слід зазначити, що сучасний законодавець значно посилив змагальні засади в цивільному судочинстві виходячи з принципового положення – відповідно до діючого законодавства кожен громадянин і юридична особа самостійно вирішує питання про здійснення своїх прав.

Мета даного дослідження – визначити й розкрити особливості однієї з підстав настання цивільної процесуальної відповідальності – процесуального правопорушення.

Проблема відповідальності в цивільному процесі є вузловою в юридичній науці і постійно привертає увагу вчених (В. В. Бутнєва, П. Ф. Єлисейкіна, І. М. Зайцева, М. В. Кузнецова тощо). У роботах Н. О. Чечиної, Н. С. Самошенко, М. Й. Штефана, А. Г. Новикова проаналізовано окремі питання підстав цивільної процесуальної відповідальності. Однак природа цивільної процесуальної відповідальності до кінця не розкрита.

Відповідальність наявна лише у випадках реального настання для порушника несприятливих наслідків за скоєне ним правопорушення. Такі наслідки настають з моменту накладення відповідальності, а не вчинення правопорушення.

Вважаємо необхідним установити сутність цивільно-процесуальних правопорушень. Тут ми виходимо із загальної сутності правопору-

шень та їх вияву в цивільному процесі зокрема. Заслужує уваги насамперед соціологічний підхід, який надає вимоги зваженого підходу до цього явища в його єдності соціальних та правових наслідків. Це зумовлює необхідність звернення до тих відносин, що є предметом правового регулювання й розроблення юридичних засобів протидії правопорушенням. Відповідно для цього слід встановити природу самого порушення (на загальному і спеціальному рівнях), причини та механізм виникнення й функціонування, взаємозв'язок із суспільними приписами та шляхами подолання [1, с. 171].

Юридична природа процесуального правопорушення проявляється через його ознаки: суспільну небезпечність, шкідливість, винність та наданність. При тому суспільна небезпечність, незважаючи на дискусію про її наявність у всіх чи лише в окремих видах правопорушень [2], все-таки, на наш погляд, виявляється в порушенні суспільного порядку, що встановлений нормами права. Ми вважаємо, що нешкідливих, небайдужих для держави правопорушень не буває і всі вони є суспільно небезпечними [3, с. 10]. Якщо ми виключимо таку ознаку, то можемо суттєво ускладнити можливість захисту порушених цивільних прав та охоронюваних законом інтересів. Цивільно-процесуальні відносини реалізуються на засадах імперативів і дотримання його приписів є обов'язком, а спроби їх обійти, порушити підривають заходи правосуддя. Тож таке порушення посягає на порядок здійснення правосуддя як на суспільну цінність. У той же час суспільна небезпечність як юридична категорія має свої критерії та оцінки: ступінь і характер небезпечності, суб'єктивну ознаку, зокрема вину правопорушника, мотиви та мету його неправомірної поведінки. Останні застосовують вибір заходу та вид покарання в межах санкції норми права та наявності додаткових обтяжуючих чи пом'якшувальних обставин.

Суспільна небезпечність, крім загального аспекту правопорядку, тісно пов'язана зі шкідливістю. Тут звертає на себе увагу досить конструктивний підхід теоретика кримінального права Н. С. Таганцева, який розрізняє дії шкідливі, що спричиняють шкідливі наслідки, і ті, що спричиняють небезпечні наслідки – створюють загрозу завдання шкоди [4, с. 179–180]. Ідеться про те, що порушення порядку провадження в цивільній справі не тільки підриває основи правосуддя, але й перешкоджає встановленню істини у справі та досягненню мети правосуддя. Шкідливість правопорушення тлумачиться як юридична оцінка поведінки за однаковою шкалою справедливості. Суспільно шкідливою визнається така поведінка, яка шкодить юридично оціненому благу (об'єкту прав), суб'єктом права в контексті обов'язкового для всіх правопорядку. Інакше кажучи, суспільна шкідливість – це спеціальна правова оцінка (кваліфікація) протиправного діяння [5, с. 518].

У сфері цивільно-процесуального регулювання суспільна небезпечність акумулюється в порушенні встановленого державного порядку захисту порушених цивільних прав, перешкоджанню здійсненню правосуддя. Інакше кажучи, йдеться про суспільну небезпечність публічно-правового спрямування. Відповідно й санкції спрямовані на забезпечення такого порядку, і вони, по суті, встановлені на користь держави. Таким чином, правопорушення цілком може бути представлено як передумову відповідальності [6, с. 39].

У правовій літературі прийнято виділяти правову й фактичну підстави відповідальності. Під правовою підставою відповідальності розуміють норми права, що встановлюють заборони визначеного поведіння й заходи юридичної відповідальності за порушення таких заборон. Фактичною підставою юридичної відповідальності є вчинення правопорушення [7, с. 71–73]. Поняття цивільного процесуального правопорушення як підстави цивільної процесуальної відповідальності повинне виходити із загального поняття правопорушення. Правопорушення визначають як суспільно-небезпечне винне діяння (чи бездіяльність), що порушує норми права, за які встановлені заходи юридичної відповідальності [7, с. 74; 8, с. 11]. Наведене визначення отримало легальне закріплення в чинному законодавстві України. Поняття правопорушення необхідно розглядати в нерозривному зв'язку зі структурою правової норми, а також із категоріями юридичного обов'язку, санкції й від-

повідальності. Правопорушення є специфічним юридичним фактом, передбаченим гіпотезою охоронної норми. Його здійснення тягне виникнення особливого різновиду охоронних правовідносин – правовідносини відповідальності. Таким чином, правопорушення й відповідальність нерозривно пов'язані між собою. Установлюючи юридичну відповідальність за скоєні діяння, законодавець тим самим визнає це діяння правопорушенням. Такого чіткого зв'язку немає між правопорушенням і юридичним обов'язком, правопорушенням і санкцією правової норми. Будь-який юридичний обов'язок, що передбачений диспозицією правової норми, забезпечений санкцією за її невиконання. Однак юридично несприятливі наслідки невиконання обов'язку, зазначені в санкції норми, можуть бути різними. Під санкцією правової норми варто розуміти вказівку на будь-які юридично несприятливі наслідки порушення диспозиції [7, с. 63; 9, с. 48; 10, с. 178, 181–182]. Поряд із заходами відповідальності вона містить у собі інші юридично несприятливі наслідки у вигляді примусового виконання обов'язку, що раніше існував (примусове стягнення боргу, аліментів тощо), визнання юридичної незначущості дій, які не відповідають покладеному на суб'єкта обов'язку (визнання досягнутого правового результату недійсним, недосягнення результату, до котрого прагнув порушник обов'язку) тощо. Усе сказане цілком може бути застосованим до поняття цивільного процесуального правопорушення.

Законодавством передбачені дії, що не відповідають вимогам регулятивних норм (тобто не є правомірними), але в той же час не несуть застосування заходів юридичної відповідальності до осіб, котрі їх учинили (тобто не можуть розглядатися як протиправні дії, правопорушення). Пояснимо сказане прикладами. Суддя, встановивши, що позовну заяву подано без додержання вимог, викладених у статтях 119 і 120 Цивільного процесуального кодексу (далі – ЦПК) України, або не сплачено судовий збір чи не оплачені витрати на інформаційно-технічне забезпечення розгляду справи, постановлює ухвалу, в якій зазначаються підстави залишення заяви без руху, про що повідомляє позивача і надає йому строк для усунення недоліків (ст. 121 ЦПК) України. Особа, що клопоче про виклик свідка, зобов'язана вказати, які обставини, що мають значення для справи, може підтвердити свідок, і повідомити суду його ім'я, по батькові, прізвище і місце проживання (ст. 63 ЦПК) України. Невиконання даного

обов'язку призводить до відмови в задоволенні клопотання про виклик свідка. Сторона, що не виконала обов'язок довести підстави своїх вимог чи заперечень (ст. 60 ЦПК України, зазнає несприятливих наслідків у вигляді неvigідного для себе судового рішення. Перелік прикладів можна легко продовжити, оскільки вони є типовими для цивільного процесуального права.

Підставою галузевої диференціації називають характер скоєного правопорушення. Однак залишається не зрозумілим, що слід розуміти під терміном «характер». Видається, що ним оперують (намагаючись обґрунтувати об'єктивність галузевої градації) тільки тоді, коли інших доказів для обґрунтування правильності своїх дій не вистачає чи коли «характер» правопорушення не досить чітко визнаний. Так чи інакше це стосується юридичної процедури як встановленого законом порядку розгляду справ у суді, що забезпечує легітимність прийнятих у його процесі рішень (ухвал тощо) суду і тим самим об'єктивність розгляду справи по суті.

Через вирішення питання про об'єкт цивільно-процесуального правопорушення можна вийти на пояснення галузевої самостійності цивільної процесуальної відповідальності.

У ст. 169 ЦПК України йдеться про таке ускладнення стадії судового розгляду, як відкладення розгляду справи, про підстави й наслідки такого відкладення для сторін та їх представників. Відкладення розгляду справи полягає в тому, що розгляд справи в даному судовому засіданні не проводиться, а переноситься судом на інший день. Обставини, за яких може відкладатись розгляд справи, не мають вичерпного характеру. Це означає, що за наявності одних суд зобов'язаний відкласти розгляд справи (обов'язкове відкладення), а за наявності інших він може відкласти розгляд справи (факультативне відкладення). Факультативне відкладення залежить від того, наскільки наявні перешкоди можуть вплинути на повноту, всебічність, об'єктивність з'ясування рішення. Частина 1 ст. 169 ЦПК України встановила перелік підстав, за яких суд відкладає розгляд справи в межах строків, встановлених ст. 157 ЦПК України. Аналізуючи підстави відкладення, слід указати, що вони є обов'язковими [11, с. 488–489]. Явка в судові засідання є не тільки правом, але й обов'язком осіб, які беруть участь у справі, а невиконання даного обов'язку розглядається як правопорушення, що тягне певні негативні наслідки, наприклад для позивача – залишення справи без розгляду, а для відповідача – розгляд справи у його відсутності, що не може

вважатися додатковими обтяженнями порушника як заходами відповідальності.

Специфіка цивільного процесуального правопорушення розкривається через елементи складу такого правопорушення. Процесуальне правопорушення визначається як порушення вимог процесуального закону, здійснення конкретним суб'єктом процесуальних правовідносин у формі свідомого невиконання відповідних процесуально-правових обов'язків [12, с. 77; 13, с. 96]. При всій привабливості такого визначення вважаємо, що воно не дозволяє досить повно розкрити специфіку цивільного процесуального правопорушення. У складі цивільного-процесуального правопорушення, як і будь-якого іншого правопорушення, варто виділяти об'єкт, об'єктивну сторону, суб'єкт і суб'єктивну сторону.

Об'єктом цивільного процесуального правопорушення є цивільні процесуальні (загальні) правовідносини, встановлений законом порядок здійснення правосуддя з цивільних справ (родовий), а також порядок здійснення безпосередньої процесуальної дії (безпосередній об'єкт). Тому слугує структура й неоднорідність цивільно-процесуальних правовідношень та стадій цивільного процесу. Самі цивільні процесуальні правовідносини неоднорідні: одні з них (регулятивні цивільні процесуальні правовідносини) опосередковують нормальний хід процесу.

Ефективність застосування засобів процесуальної відповідальності багато в чому залежить від чіткого законодавчого визначення об'єкта процесуального правопорушення, таких процесуальних обов'язків, за порушення яких застосовуються заходи відповідальності.

Протиправність формально втілюється в об'єктивній стороні цивільного процесуального правопорушення. На відміну від інших елементів складу правопорушення, виявлення об'єктивної сторони правопорушення не становить особливої складності і проводиться шляхом простого зіставлення фактичного поводження особи з тим, що передбачено нормою права в кожному конкретному випадку.

Встановлення протиправності в поведінці учасника цивільного судочинства припускає визначення двох компонентів: обов'язок – відповідальність. Вказівка в законі на цивільний процесуальний обов'язок і відповідальність за його порушення містяться в різних статтях ЦПК України.

З об'єктивної сторони обов'язковими елементами будь-якого правопорушення є :

- 1) протиправна дія (бездіяльність);
- 2) шкода для суспільних відносин;
- 3) причинний зв'язок між ними;
- 4) провина.

Більшість цивільних процесуальних правопорушень учиняється у формі бездіяльності (неявки в судове засідання, ненадання посадовою особою письмового чи речового доказу, витребуваного судом, неповідомлення суду про зміну адреси, невиконання судового рішення, що зобов'язує боржника вчинити певні дії тощо).

Факт установлення порушення прямо передбачених цивільних процесуальних обов'язків не викликає ускладнення – це формальні порушення. Набагато складніше притягти до відповідальності за дії, що, на перший погляд, не є протиправними. Такими є: неявка сторін у судові засідання, поява клопотань про відкладання розгляду справи тощо. Проте саме вони найбільше призводять до навмисного затягування справ. Одне лише дослідження об'єктивної сторони цих дій не свідчить про зроблені сторонами правопорушення, оскільки перераховані дії не тільки обов'язок сторін – це їх права.

Неподання за вимогою суду письмових чи речових доказів (ст. 64, ст. 65 ЦПК) України, ухилення перекладача від явки в суд чи від виконання своїх обов'язків (ст. 164 ЦПК) України, неявка свідків чи експертів у судове засідання (ст. 170 ЦПК) України тощо – яскраве свідчення того, що цивільні процесуальні правопорушення найчастіше вчиняються у формі бездіяльності.

У той же час у формі дії вчинюється порушення порядку судового розгляду, що може полягати у невиконанні законних розпоряджень головуєчого (ст. 162 ЦПК) України, порушення заходів-заборон із забезпечення позову (ст. 152 ЦПК) України, несумлінна заява безпідставних позовів (ст. 77 ЦПК) України тощо.

Порушення цивільних процесуальних норм не завжди спричиняє цивільну процесуальну відповідальність. У цивільному процесуальному законодавстві поширені заходи процесуального захисту, застосування яких не вимагає з'ясування провини порушника. Так, порушення порядку звернення до суду (статті 3, 5, 119, 120, 122 ЦПК) України тягне застосування таких заходів захисту, як повернення заяви, залишення заяви без розгляду (пункти 1–3, 5 ст. 207 ЦПК) України чи залишення заяви без руху.

Абсолютна більшість складів цивільних процесуальних правопорушень є формальними, що позбавляє суд необхідності встановлення шкоди і причинно-наслідкового зв'язку між шкодою і процесуальним правопорушенням.

Суб'єктивну сторону складу цивільного процесуального правопорушення утворює провина правопорушника. На відміну від деяких галузей права (кримінального, адміністративного, цивільного), цивільне процесуальне законодавство не містить власного поняття провини і не поділяє провину на форми, бо в цивільному процесуальному праві це не має практичного значення. Загалом ми поділяємо думку, що провина в цивільному судочинстві виявляється у формі свідомого невиконання особою своїх процесуальних обов'язків [9, с. 33; 12, с. 77], тобто є навмисною. До того ж слід мати на увазі, що суддя спочатку закликає порушника до дотримання встановленого порядку, потім офіційно із записом у протоколі судового засідання попереджає порушника, і лише якщо це не спричинило наслідків, накладає стягнення.

Застосування всіх без винятку заходів цивільної процесуальної відповідальності будується на винній основі, що відповідає загальним засадам юридичної відповідальності за порушення правових норм.

Різні погляди на винність порушника обумовлені: 1) невиправданим зауваженням окремими дослідниками масштабу провини до навмисної її форми; 2) аморфністю постулату про те, що «незнання закону не звільняє від відповідальності». Межа між усвідомленням антигромадськості діяння й усвідомленням протиправності поведінки (включає знання права) в реальності дуже розмита. Подолання таких труднощів лежить у практичній площині. У ЦПК України фактично реалізована презумпція провини порушника. Так, якщо відсутні відомості про причини неявки відповідача, то ці причини презюмуються як неповажні, що спричиняє, при дотриманні визначених умов, розгляд справи в порядку заочного провадження. Право на вчинення процесуальної дії втрачається із закінченням строку, встановленого законом або судом (ст. 72 ЦПК) України, якщо особою строк пропущено з неповажних причин, доки не буде доведено інше (ч. 2 ст. 73 ЦПК) України. Впровадження презумпції підкріплене наданням процесуальних гарантій. Притягнення до цивільної процесуальної відповідальності невинної особи призводить до скасування судового акта, що накладає таку відповідальність. Так, відсутність відомостей про причини неявки відповідача не перешкоджає розгляду справи (ст. 169 ЦПК) України. Процедура оскарження правомірності стягнення судових витрат як процесуальних заходів гранично спрощена (ст. 82 ЦПК) України. Відсутність подібних презумпцій ускладнило б

цивільний процес необхідністю попереднього й всебічного з'ясування винності порушника, зтягло б судовий розгляд. Висновок про провину порушника будується на підставі наявних у розпорядженні судді доказів. Наприклад, неповажність причин неявки в судове засідання свідка встановлюється, як правило, поясненнями сторін, показаннями інших свідків, але без пояснень самого свідка.

Враховуючи вищесказане, можна зробити **висновок**, що цивільно-процесуальне правопорушення – це суспільно небезпечне (суспільно шкідливе) винне діяння (дія або бездіяльність), що порушує приписи норм цивільного процесуального права, за яке встановлені заходи цивільної процесуальної відповідальності. Склад цивільного процесуального правопорушення утворюють об'єкт, об'єктивна сторона,

суб'єкт і суб'єктивна сторона. Об'єктом цивільного процесуального правопорушення виступають регулятивні цивільні процесуальні правовідносини, встановлені законом порядком здійснення правосуддя з цивільних справ, а суб'єктом цивільного процесуального правопорушення може бути будь-який суб'єкт цивільних процесуальних правовідносин, крім суду та його посадових осіб. З об'єктивної сторони обов'язковими елементами будь-якого правопорушення є противоправна дія (бездіяльність), шкода для суспільних відносин і причинний зв'язок між ними, а суб'єктивну сторону складу цивільного процесуального правопорушення становить провина правопорушника у вигляді свідомого невиконання особою своїх процесуальних обов'язків.

Список використаної літератури

1. Кудрявцев В. П. Современная социология права : учеб. для юрид. ф-тов и ин-тов / В. Н. Кудрявцев, В. П. Казимирчук. – М. : Юристъ, 1995. – 303 с.
2. Самощенко И. С. Понятие правонарушения по советскому законодательству / И. С. Самощенко. – М. : Юрид. лит., 1963. – 286 с.
3. Малейн Н. С. Правонарушение: понятие, причины, ответственность / Н. С. Малейн. – М. : Юрид. лит., 1985. – 192 с.
4. Таганцев Н. С. Русское уголовное право : [в 2 т.]. Т. 1 / Н. С. Таганцев ; [вступ. ст. Н. И. Загородникова]. – М. : Наука, 1994. – XXXV, 380 с.
5. Нерсесянц В. С. Общая теория права и государства : [учеб. для студ. вузов, обуч. по спец. «Юриспруденция»] / В. С. Нерсесянц. – М. : НОРМА-Инфра, 1999. – 539 с.
6. Чечина Н. А. Об уголовно-процессуальной и гражданской процессуальной ответственности / Н. А. Чечина, П. С. Элькин // Советское государство и право. – 1973. – № 9. – С. 37–42.
7. Самощенко И. С. Ответственность по советскому законодательству / И. С. Самощенко, М. Х. Фарушкин. – М. : Юрид. лит. 1971. – 239 с.
8. Новиков А. Г. Гражданская процессуальная ответственность : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.15 / А. Г. Новиков. – Саратов, 2002. – 211 с.
9. Бутнев В. В. Санкция правовой нормы и юридическая ответственность / В. В. Бутнев // Проблема защиты субъективных прав и советское гражданское судопроизводство. – Ярославль : Изд-во Ярослав. ун-та, 1978. – С. 46–54.
10. Пиголкин А. С. Нормы советского социалистического права и их структура / А. С. Пиголкин // Вопросы общей теории советского права / под ред. С. Н. Братуся. – М. : Госюриздат, 1960. – С. 148–193.
11. Цивільний процесуальний кодекс України : наук.-практ. комент. : у 2 т. Т. 1 / [С. Я. Фурса, Є. І. Фурса, С. В. Щербак] ; за заг. ред. С. Я. Фурси. – К. : КНТ, 2006. – 912 с. – (Серія «Процесуальні науки»).
12. Чечина Н. А. Связь гражданского процессуального права с институтом ответственности / Н. А. Чечина // Защита субъективных прав и советское гражданское судопроизводство. – Ярославль : Изд-во Ярослав. ун-та, 1977. – С. 75–86.
13. Элькин П. С. Цели и средства их достижения в советском уголовно-процессуальном праве / П. С. Элькин. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1976. – 296 с.

Надійшла до редколегії 13.02.2012

ЛУКИНА И. М. ГРАЖДАНСКОЕ ПРОЦЕССУАЛЬНОЕ ПРАВОНАРУШЕНИЕ КАК ОСНОВАНИЕ ГРАЖДАНСКОЙ ПРОЦЕССУАЛЬНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ

Раскрыты особенности одного из оснований наступления гражданской процессуальной ответственности – процессуального правонарушения и предоставлено авторское определение указанного понятия.

LUKINA I. CIVIL PROCEDURAL OFFENCE AS A BASIS OF CIVIL PROCEDURAL LIABILITY

The features of one of the reasons of the civil procedural liability – procedural offence are defined and the author's definition of this concept is given.